

*Шалдаісова Г. В.,**аспірант кафедри загального мовознавства**Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка*

ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглянуто сутність фразеологізації термінологічних словосполучень як мовного явища та критерії розмежування омонімічних складених термінів і фразеологізмів.

Ключові слова: термінологічне словосполучення, фразеологізм, фразеологізація, омонімія.

Постановка проблеми. В українській термінології серед вербальних засобів номінування спеціальних понять поширені аналітичні номінації. Питання статусу термінів-словосполучень розв'язують у мовознавстві неоднозначно: більшість науковців вважає їх об'єктом термінознавства, а деякі вчені виводять такі мовні одиниці за межі термінології і пропонують розглядати серед фразеологізмів, що, на наше переконання, не має достатнього обґрунтування.

Актуальність теми. Заслуговують на увагу висновки, яких дійшов М.Ф. Алефіренко, зробивши досить глибокий зіставний аналіз термінологічних та фразеологічних словосполучень: стійкість і відтворюваність не можуть бути основним аргументом фразеологічності аналітичних термінів, оскільки ці властивості мають й інші мовні одиниці; фразеологічне значення (емоційно-експресивний характер) та термінологічне значення (логіко-предметна спрямованість) суттєво різняться; аналітичні терміни мають обмежений склад компонентів (цим мовним одиницям не властиві, як фразеологізмам, синонімічні замінення компонентів та поширення іншими словами) тощо [1, с. 84–89]. Є всі підстави твердити, що такі роздільно оформлені мовні одиниці, як терміни-словосполучення й фразеологізми відмінні за структурно-семантичними властивостями й належать до різних мовних підсистем.

Термінологія взаємодіє із загальнолітературною мовою, і є одним зі джерел її розвитку. Якщо термінологічне словосполучення часто вживається за межами терміносистеми, воно втрачає дефінітивні й системні характеристики, тобто відбувається детермінологізація, що здебільшого спричинює появу нової мовної одиниці – фразеологізму, і в цьому випадку цей процес можна кваліфікувати, як фразеологізацію. Так, межі фразеології розширили терміни-словосполучення з будівництва (закласти фундамент), із медицини (больова точка, головний біль, шок терапія), зі спорту (біг на місці, передати естафету, фінішна пряма) тощо.

Мета статті – розглянути перехід аналітичних термінів до фразеологічної підсистеми як семантичний процес та визначити критерії розрізнення омонімічних термінів-словосполучень і фразеологізмів.

Вклад основного матеріалу. Для теоретичного осмислення фразеологізації велике значення мають праці Ю.А. Гвоздарьова, А.В. Куніна, Л.І. Ройзензона. Зокрема Л.І. Ройзензон запропонував таке визначення цього мовного явища: «Фразеологізація – це процес стабілізації й закріплення в мовленнєвій практиці даного мовного колективу, як готових (тобто таких,

які кожного разу не створюються заново, а лише відтворюються, вилучаються з пам'яті мовців), відносно стійких певних мовних комплексів. Формально-граматично ці комплекси можуть бути співвіднесені зі словосполученням, сполученням слів або реченням» [3, с. 114]. Зауважимо, що ми розрізняємо фразеологізацію й ідіоматизацію, оскільки не в усіх фразеологічних утвореннях можна вивести значення цілого з сукупності значень його частин.

Детермінологізація терміна-словосполучення зумовлена тими ж причинами, що й перетворення терміна-слова в загальноживану мовну одиницю «ідеальний» термін, функціонуючи в межах певної терміносистеми, позбавлений образності, експресивності, емоційності. Використання спеціального слова чи словосполучення в нетермінологічному контексті спричинює, з одного боку, змінення його семантики, а з другого – появу емоційно-експресивного забарвлення. Проте okazіональне вживання складеного терміна в переносному значенні не є достатньою підставою для того, щоб кваліфікувати цю мовну одиницю, як фразеологізм. У складному процесі фразеологізації аналітичного терміна можна виділити, щонайменше, три етапи: 1) «уживлення» спеціального словосполучення в нетермінологічний контекст; 2) переосмислення терміна й okazіональне вживання його в переносному значенні; 3) формування сталого переносного значення цієї мовної одиниці внаслідок регулярного вживання її в загальнолітературній мові. Процес трансформації терміна-словосполучення у фразеологізм можна вважати закінченим, коли мовленнєве явище стає фактом мови, що має бути зафіксованим у словниках. Фразеологізм термінологічного походження відтворюється в мовленні, як нова мовна одиниця, при цьому його план змісту може розвиватися далі, а структура – трансформуватися (синонімічні замінення компонентів, поширення іншими словами тощо).

Під час фразеологізації терміна-словосполучення метафоричне значення заступає термінологічне, і його семантика стає більш абстрактною й узагальненою. Внаслідок такого семантичного процесу ця мовна одиниця набуває фразеологічного значення й відповідно змінюються її статус та сфера функціонування. Відзначимо, що найчастіше фразеологізовані складені терміни використовують у газетно-публіцистичному стилі, якому властиві емоційність, намагання вплинути на читача оцінними судженнями, що зумовлює пошук нових мовних засобів, зокрема фразеологічних. Можна навести досить багато випадків уживання фразеологізованих словосполучень термінологічного походження в паперових та електронних періодичних виданнях, наприклад: «Дзюба – це постать у нашій культурі особлива. Його цікаво читати, про нього цікаво говорити. І ця простота оманлива – за нею постає той вищий пілотаж майстерності, коли цієї майстерності вже не видно», «Змінювалися покоління за поколіннями, кожна людина – зі своєю долею, світоглядом, успіхами, надіями та невдачами. Як усе це узагальнити, звести до спіль-

ного знаменника! Окремі події зачіпали абсолютно всіх, тому їх не може оминати жодна історія міста», «Взаємозв'язок як між атмосферними складовими (температурою та опадами), так і іншими компонентами екосистем досить складний, тому відповідь екосистем – неоднозначна й важко передбачувана. Ми здатні з певною ймовірністю спрогнозувати перші кроки поведінки системи, але не можемо оцінити ланцюгової реакції подальших змін, бо серйозні наукові дослідження у цьому напрямі не ведуться». Подальші аналітичні номінації мають різний ступінь фразеологізації в нетермінологічному контексті. Так, термінологічні назви «вищій пілотаж» звести до спільного знаменника, «ланцюгова реакція», «козирна карта» поза відповідними терміносистемами регулярно набувають сталого переносного значення (третій етап фразеологізації), натомість складений термін «зона турбулентності» можна віднести до другого етапу цього семантичного процесу (переосмислення терміна й оказіональне вживання його в переносному значенні).

Засоби масової інформації мають великий вплив на формування мовлення читачів, тому багаторазове вживання термінологічних словосполучень із новим значенням та емоційним забарвленням є одним із джерел фразеологічних новотворів в українській мові. Мовознавці відзначають, що останнім часом мовні ідеали й еталони встановлюються в суспільстві саме під впливом мови ЗМІ.

Вживання термінологічних назв у мові художнього твору, зокрема поетичного, також зумовлює появу переносного значення у плані змісту цих мовних одиниць, що є підґрунтям їхньої фразеологізації:

«Спішу той Божий дар зібрати
Мереживом співучих рим,
Поки в душі вогніє кратер
І вал дев'ятий не накрив»;
«Та прийде час, коли в годину пізню
Я свій земний життєпис допишу.
Його фіналом стане (вірю!) пісня,
В якій і серце, й душу залишу.
Поставлю в ній три крапки, замість крапки.
Нехай все те, що я не доказав,
Осіnnий день дощинками прокрапле
І запечалить осені сльоза;
«Все виняткове й випадкове
У наших споминах живе.
На щастя знайдена підкова –
Удачі дзеркало криве» [2; с. 45].

Спеціальні аналітичні номінації набувають у мові художнього твору емоційно-експресивного забарвлення й мають великий стилістичний потенціал.

У науковій літературі багато уваги приділено міжсистемній транспозиції термінологічних одиниць і тим семантичним процесам, що супроводжують це явище. Зокрема, у плані змісту термінів-слів з'являється нове спеціальне значення внаслідок вторинної номінації. Мовний аналіз засвідчує, що термін-словосполучення в тексті з іншої галузі знань, з одного боку, здебільшого не набуває, на відміну від терміна-слова, нової термінологічної семантики, а з другого – втрачає притаманне йому спеціальне значення, наприклад: «Вирішити проблеми банківського сектора можна завдяки активним банківським операціям. Тож треба починати кредитування. Якщо критична маса з двадцяти-тридцяти фінустанов долучиться до цього процесу, за ними потягнуться інші. Але для цього необхідна підтрим-

ка держави та Центробанку», «Позиція Генеральної дирекції щодо конкуренційної політики Європейської Комісії вже на робочій стадії має враховувати «підводні течії», що походять від інших дирекцій Комісії, завданням яких є захист інших, суперечливих конкуренційному праву європейських інтересів (наприклад, соціальної політики)», «Ми не хочемо ніякою мірою применшити роль інших розділів курсу рідної мови, але, на нашу думку, саме вивчення лексики і фразеології рідної мови повинне закласти фундамент мовної освіти особистості, адже досконале володіння лексико-фразеологічними одиницями рідної мови забезпечує, в першу чергу, функціонування мови як основного засобу спілкування». У наведених контекстах спеціальні мовні одиниці: «критична маса» (фізична термінологія), «підводні течії» (географічна термінологія) і «зкласти фундамент» (будівництво), не набувають відповідно економічної, юридичної та педагогічної семантики, натомість актуалізуються сталі переносні значення, що регулярно з'являються в цих мовних одиницях у нетермінологічних контекстах. Отже, складені терміни можуть фразеологізуватися в різних сферах функціонування, зокрема, в газетно-публіцистичних і наукових текстах, у художній літературі.

Автори фразеологічних словників української мови, опублікованих в останні десятиріччя, подають досить багато мовних одиниць, які раніше вживалися лише як складні терміни в різних галузях знання й діяльності людини, а внаслідок метафоризації змінили свій статус і стали омонімами до власне термінологічних номінацій. Наприклад, кодифіковано фразеологізми, які за походженням є термінологічними назвами з фізики (абсолютний нуль, за інерцією, криве дзеркало, центр ваги), математики (зводити до спільного знаменника, пряма лінія), лінгвістики (в третій особі, у лапках), біології (перелітний птах, пташиний базар, сонна муха), хімії (високої/найвищої, чистої проби, низької/невисокої проби), астрономії (виводити на орбіту, виходити на орбіту), філософії (річ у собі), географії (підводна течія), музики (перша скрипка) тощо. У словниках відбито, власне, закінчений процес фразеологізації відповідних термінів-словосполучень. Як засвідчує мовний матеріал, найчастіше фразеологізуються атрибутивні термінологічні словосполучення. Цей семантичний процес є безперервним у сучасній українській мові: у текстах різного типу з'являються нові мовні одиниці з фразеологізованим значенням, і тому треба періодично оновлювати кодифікацію фразеологізмів термінологічного походження. Але, зауважимо, таке змінення плану змісту спеціальних аналітичних номінацій випереджає укладання лексикографічних праць, а отже, у сучасних фразеологічних словниках української мови не кодифіковано великої кількості фразеологізованих термінів-словосполучень, що вже мають на сьогодні сталі переносні значення, з якими ці мовні одиниці регулярно вживаються в загальнолітературній мові.

Проблема розмежування термінологічного словосполучення й утвореного на його основі фразеологізму є досить суттєвою для лексикографів під час укладання словників різного типу, зокрема тлумачних та фразеологічних. Фразеологізм і термін-словосполучення, від якого він походить, мають ту саму структурну модель, але несумісні значення, що дає підстави розглядати їх як омоніми. Ми дотримуємося думки, що словосполучення слід кваліфікувати як термін і відокремлювати від фразеологізмів на підставі таких критеріїв: 1) мовна одиниця номінує складне спеціальне поняття, яке не може бути назване словом; 2) словесний опис цього поняття є дефініцією;

3) аналітична номінація не має конотативних сем; 4) компоненти словосполучення здебільшого не можуть замінюватися синонімами; 5) словосполучення вживається в певній сфері знань і діяльності людини.

Метафоричні перенесення в плані змісту термінологічних словосполучень спричинюють змінення системних відношень цих мовних одиниць, зокрема синонімічних. Наприклад, у загальноживаній мові синонімами до фразеологізмів термінологічного походження *мертвий капітал* і *вийти в тираж* є відповідно фразеологічні одиниці *мертва буква* і *вийти із борозни*, натомість в економічній та видавничій терміносистемах омонімічні аналітичні номінації не мають таких синонімів. Відзначимо, що у фразеологізованих термінах-словосполученнях може змінюватися план їхнього вираження. Так, у фразеологізма термінологічного походження *вийти в тираж* з'явилася варіантна форма *вилетіти в тираж*, якої немає у відповідного терміна-омоніма.

Висновки. Одним із джерел розвитку загальнолітературної мови є термінологія, чому сприяють екстралінгвальні чинники, зокрема, популяризація й використання в загальноживаній мові складених термінів із різних сфер знання й діяльності людей, що спричинює спочатку детермінологізацію спеціального словосполучення, а потім його фразеологізацію. В основі механізму утворення фразеологічного значення – метафоричне порівняння денотатів, наслідком якого може бути негативна оцінка, епітаж, іронічна образність тощо. Фразеологізація термінологічних словосполучень відбиває особливості еволюції мови, є свідченням постійного оновлення й

розвитку мови, комунікативної потреби в нових експресивних формах вираження.

Література:

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології / М.Ф. Алефіренко. – Харків : Вид-во при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1987. – 135 с.
2. Калашник В.С. Біла зоря : Поезії / Передм. лауреата Шевченківської премії Ст. Сапеляка / В.С. Калашник. – Х. : Майдан, 2006. – 78 с.
3. Ройзензон Л.И. Фразеологизация как лингвистическое явление // Труды СамГУ им. А. Навои. – Вып. 119. – Кафедра иностранных языков / Л.И. Ройзензон. – Самарканд, 1961. – С. 101–119.

Шалдаисова А. В. Фразеологизация терминологических словосочетаний в украинском языке

Аннотация. В статье рассмотрены сущность фразеологизации терминологических словосочетаний как языкового явления и критерии разграничения омонимических составных терминов и фразеологизмов.

Ключевые слова: терминологическое словосочетание, фразеологизм, фразеологизация, омонимия.

Shaldaisova A. Phraseologization of terminological word-combinations in Ukrainian language

Summary. The article deals with nature of terminological collocations phraseologization as a language phenomenon and criteria of homonymous compound terms and phraseological units delimitation.

Key words: terminological collocation, phraseological unit, phraseologization, homonymy.